

Fekete Csaba

A délvidéki graduálok és a viszonyítás megoldatlanságai*

Protestáns graduáljaink szöveghagyományozását kutatva első renden (bár nem kizárólag) a *Zsoltárok könyve* szövegeire és örökítésére összpontosítok. Vázolom és alább néhány válogatott példával szemléltetem ennek összetettségét és megoldatlanságait.

Fekete Csaba református lelkész a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár (Debrecen) főmunkatársa.

Témámat szűkítve négy graduál vizsgálatának egyes részleteit összegzem. *Délvidéki graduálok* összefoglaló elnevezéssel íletem a *Béllye*,¹ *Csurgó*,² *Kálmánca*³ és *Nagydobsza*⁴ református gyülekezetében használt (másolt és/vagy keletkezett?) graduálokat.⁵ Különös szaktudományi gond a viszonyítás mint a megbízható származtatás és keltezés eszköze. Megvizsgáltam, van-e a négy graduál zsoltárai között tartalmi és formai egyezés? Azonos minta (forrás) követésével járt-e a földrajzi és az egyházvidéki közelség? Feltételezhető-e másolóműhely (scriptorium) legalább alkalmi működése a XVII. században (például a Drávaszögben), vagy helyi és egyéni megoldás volt a másoltatás egyetlen lehetősége?

Kutatási eredményeimet ennyiben summázom:

Nem igazolható azonos minta (forrás/ősforrás). Mindegyik graduál (részelges) Psalteriumának zsoltárszövegei több és (jóval) korábbi forrást követnek; ezek viszont a *Zsoltárok* könyvét tekintve már egyesültek előbbi vagy legalább közvetlen forrásukban; talán az egyik helyi vagy környékbeli, hasznátsága mi-

* Készült az OTKA K 69093 (A szöveghagyományozás kérdései a magyar nyelvtörténetben) támogatásával. Publikálatlan tanulmányokra alapul (A Nagydobszai graduál Psalteriuma; A Kálmáncai graduál Psalteriuma; Két dublett a Kálmáncai graduálból; Délvidéki graduáljaink közhasznú átirásának néhány kérdése; A délvidéki graduálok egy zsoltárpárjának tanulságai); ezekből részletek és végkövetkeztetések elhangzottak korábbi előadásokban, főként a Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke és az említett OTKA-pályázat résztvevői által Miskolcon, 2008. december 15-én és 16-án rendezett, „Szöveghagyományozódás és nyelvtörténet” című konferencián. Megjelent közülük: „Ó, Jézus, egek harmatja. Kanciók és himnuszok a délvidéki graduálokból”, in IMRE Mihály — OLÁH Szabolcs — FAZAKAS Gergely Tamás — SZÁRAZ Orsolya (szerk.), *Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2011. 179–193. Lásd a válogatott irodalmat is e tanulmány végén. — Az itteni közreadás összevont, újraszerezett és tömörített változat.

¹ Béllye, Baranya megye, Drávaszög, ma Bilje, Horvátország.

² Somogy megye.

³ Barcsi járás, Somogy megye.

⁴ Szigetvári járás, Baranya megye.

⁵ Bibliográfiai leírásuk: STOLL Béla: *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2. jav., bőv. kiad. Bp. 2002. 9., 38., 41., 62., 64. tétel. Továbbá BÖRZSÖNYI 1986, FEKETE—SZABÓ 1979, KOZMA—LADÁNYI 1982; a leírások legtöbbször összegeznek, nem terjeszkednek ki például arra sem, hogy egyes graduálokban hány vagy mely zsoltárok szövege található.

att újraírásra váró graduálban. Nem maradt nyoma a környéken vagy a vidék központjában (huzamosan) másoló műhelynek. Alkalmilag másoltak, általában tudatos szerkesztés és korrigálás nélkül.⁶ Alább emez összetett és nehezen tisztázható helyzetnek a bemutatására válogatok néhány szemelvényes bizonytságot.

Összegzésem alapja a szöveg filológiai összehasonlítása során keletkezett több publikálatlan résztanulmány. Mostani alakjában írásomat a megoldatlanságok és a lehetséges jövőbeli megoldások előzetes megfogalmazásának számom. Gondolván azokra is, akik a sajátos területtel nem lehetnek ismerősek, könnyebben olvasható áttekintésre törekedtem, jegyzetelésben (a terjedelem csökkentése miatt is) csak a nélkülözhetetlen hivatkozásokra szorítkoztam.

A protestáns graduálok zezugos szöveghagyományozásának kibogozását, a biztonságos eligazodást megterheli a nyelvtudomány különös és nagyhatású tévedése. A Batthyány graduál valótlan (mai visszatekintésben teljesen képtelennek tűnő) keltezése (»1563«) Volf György közreadása révén máig kísért. Kedvez az egyetlen forrásból való eredeztetésnek: ha ismerjük a legkorábbi kézíratos forrást, amely valamennyi protestáns énekeskönyv közös őse, akkor előbb vagy utóbb pontos stemmát rajzolhatunk, rokoníthatjuk a többi graduál valamennyi örökölt liturgikus szövegét, meghatározhatjuk ezek korát, pontosságát, nyelvi értékét, hagyományozásának minőségét.

A valós keltezés alapját az 1960-as években Czeglédy Sándor (1909–1998) tanulmányai vetették meg.⁷ Tisztázta, hogy néhány év (talán egy évtized) eltéréssel ugyanott, ugyanaz a kéz írta (véltetően egy felvidéki műhelyben) a másik két testvérgraduált is, azaz ugyanolyan korú, tartalmilag is nagyon hasonló (a későbbi csonkulást nem számítva) az Óvári, Ráday és Batthyány graduál. Azután megállapította a vízjelekből, hogy a Batthyány graduált nem korábban mint 1613-ban írhatták le. 1633-nál később sem írhatták, mert akkor már örökösöké volt. Ferenczi Ilona zenetudományi, nem nyelvészeti igényű (liturgikus és oktatási célra annál inkább alkalmas) kiadása már eme helyesbített tudományos álláspont szerint értékelte a Ráday graduált.⁸ Egyházzenei szempontból kritikainak számító kiadása óta már nem egyetlen viszonyítási alapunk Volf György szövegkiadása. Közben megjelent a Csurgai graduál hasonló célú (CD kiadása)⁹ és a Kálmáncsai graduál (hasonmás és átírt kiadása) is szintén Ferenczi Ilona tanulmányával;¹⁰ Huszár Gál nyomtatott graduálja (Komjáti 1574)¹¹ ugyancsak hozzáférhető hasonmás kiadásban. Nyelvi és szöveghagyományozási szempontból a végleges és lezárt megoldástól mégis elég távol vagyunk. Azért, mert a kérdés egyáltalán nem oldódott meg a testvér-graduálok helyes

⁶ FEKETE 2008, FEKETE 2009c.

⁷ CZEGLÉDY 1961, CZEGLÉDY 1963, FERENCZY 1997.

⁸ FERENCZI 1997.

⁹ FERENCZI 2000.

¹⁰ FERENCZI 2005.

¹¹ BHA 13.

keltezésével. Sőt a megoldástól szinte távolabb kerültünk, mint azok, akik még kritika nélkül elfogadták véglegesnek a hagyományos keltezést s eszerint rajzolták meg az összefüggéseket. A korábbi beidegzés lassan veszti el hatását a szűkebb szakmai körön túl. Stoll Béla bibliográfiájának második javított és bővített kiadásában helyes a Ráday graduál keltezése. Ezzel szöges ellentétben az ugyanazon leírótól származó Batthyány graduál keltezése „hagyományos”. A XX. század második feléig valamennyi áttekintés a Batthyány graduál hibás keltezése jegyében született, megállapításaik (észrevétlenül) máig hatnak, holott Ferenczi Iлона tanulmányaiból nem hiányzik a korábbi álláspont kritikai értékelése és helyesbítése.¹² Hiányzik azonban a közelebről meghatározható viszonyítási alap, amely a jövőben pótolhatná a korábbi elképzelést.

Több graduált korábban, másokat pedig a Batthyány/Óvári/Ráday graduállal nagyjából egy időben másoltak. A zsolttároknek lényegében azonos szöveget őrzik számos apróbb vagy nagyobb eltéréssel. A szélesebb körű és feltehetően általános kéziratos hagyományra jellemzőknek tekinthetjük a zsolttárszövegek közös törzsállományát,¹³ de jól megalapozott differenciálásra még nincs módunk. Föl sem vetődött a kutatás korábbi szakaszában olyan kérdés, hogy nyelvileg, nyelvtörténetileg melyik változat tekinthető korábbinak? Az egyes graduálok zsolttárszövegeit hány s milyen forrásból (forráscsoportból) eredeztessük? Mit mihez lehet és/vagy szükséges mérnünk? Mindez megválaszolatlan kérdés a négy délvidéki graduállal kapcsolatban is. Valamennyi graduálműfaj szövegeit nem vizsgálhatjuk egyszerre és eredményesen. Célszerű előzetesen szűkebb részterületeken fogódzót keresnünk. Ilyenek a zsolttárok. Az énekes szertartásban nélkülözhetetlen a zsolttárimádság, a Psalterium szöveghagyománya tehát a graduálok történetében és értékelésében központi jelentőségű.

Huszár Gál megtalálta első énekeskönyve (Magyaróvár—Kassa—Debrecen, 1560–1561)¹⁴ 1975 óta reflektorfénybe állította Czeglédý Sándor kutatási eredményeit. A graduál (a liturgikus kórus, a kántor és a lelkész vezérkönyve az énekelt protestáns liturgiához) és a gyülekezeti énekeskönyv (azaz kancionálé) egymást feltételező használata mellett az is nyilvánvalóvá vált, hogy eleinte a szóbeli és írásos liturgikus hagyomány szórványosan megmagyarosodott tételeiből Huszár Gál példája nyomán kezdődhetett a teljes egyházi évre kiterjedő liturgikus segédkönyvek, a protestáns graduálkötetek összeállítása, megszerkesztése. Korábbi kéziratos gyűjtemények nyomán. Kálmáncsehi Márton graduálja az elődök között volt, ezt azonban nem ismerjük. Ha fölbukkanna egy példánya, természetesen ismét újra kellene írunk teljes áttekintésünket, ez azonban még Huszár Gál előkerült gyülekezeti énekeskönyve és a hozzá csatolt graduális rész nyomán (kisgraduál a prima tételeivel) sem történt meg kellő mértékben. Azért nem, mert összetett és ismeretlen folyamat emlékeiből csak töredékek maradtak ránk. Ebből kellene pontosított képet alkotnunk. Hu-

¹² FERENCZI 1988a, FERENCZI 1997.

¹³ CSOMASZ TÓTH 1958b, CSOMASZ TÓTH 1960, CSOMASZ TÓTH 1979.

¹⁴ BHA 12.

szár Gál kiadványaival¹⁵ talán mégis van kezünkben eszköz, a korábban téves viszonyítás helyett kísérletezhetünk új és hiteles viszonyítási pontok kitzűzésével. A megmaradt graduálokat azonban három–nyolc évtizeddel később írhatták le, mint a teljes évi szertartásrendet felölelő és feltehetően legkorábban szerkesztett graduálokat, amelyek sorra elhasználódtak vagy megsemmisültek a XVI–XVIII. század viszontagságai között.

Huszár Gál graduálját,¹⁶ valamint a kéziratos graduálokat meglehetősen későn, érdemében csak a XX. század második felétől kutatta a zenetudomány s a liturgiátörténet. Az irodalomtudomány is tovább árnyalta a hagyományos felfogást, azonban még később sem foglalkozott ezzel a területtel a nyelvtudomány. Súlyos probléma, hogy (csupán a zsolnároknál maradván) Huszár Gálnál sem találunk teljes Psalteriumot, mint ahogyan —az Öreg graduál (Gyulafehérvár, 1636) kivételével— a korunkat megért többi kéziratos graduálban sem. Már a Komjáti graduál zsolnárai is többretegűek, nem egyetlen forrásra alapozott Huszár Gál; illetve nem vállalta, hogy egységesen saját maga lefordítja a teljes Psalteriumot. Előtte (körülbelül a XVI. század negyvenes éveitől) azóta rég ismeretlen kéziratos forrásokból (és a szóbeli liturgikus hagyományból) merített az ünnepen használt helyi összeállításhoz minden többé-kevésbé hozzáértő liturgus. A szertartások állandósult szükséglete és a liturgus napi megünnepi tennivalói közben a magyar változat használata hamar rögződött, kéziratosan is öröklődött. A szövegek összeadódtak, vegyültek és összeolvadtak a XVI. század közepe tájától fogva. Ez azt sugallja, hogy valószínűleg ezután sem találunk egységes, egyetlen forrást követő zsolnárgyűjteményt.¹⁷ Ez a délvidéki graduálokban kétségtelenül így van.

A négy délvidéki graduált nagyjából egy–egy évtized különbséggel írták le. A XVII. század első évtizedéből ered a Nagydobszai graduál. 1622-ből való a Kálmáncsai graduál, a csonka Curgai graduál az 1630-as évekből, végül a Bélyei graduál az 1642–1644-es évekből, esetleg zsolnárszövegei és/vagy díszes kezdőbetűi 1653-ból. Mindegyik graduál Psalteriumát jellemzem alább egészen röviden, érveim kifejtése nélkül. Választok szemléltető részleteket, illetve a kéziratos hagyományozás sajátosságaiból jellemzésül említek néhány vonást.¹⁸ Az összegzéssel a leírás időrendjében haladok.

¹⁵ BHA 12 és BHA 13.

¹⁶ BHA 13.

¹⁷ FERENCZI 1988b, FERENCZI 2004.

¹⁸ Lásd az 1. lábjegyzetet az irodalomhoz!

Telles βiuel te bossad kijaltunk

Halgas meg mintet Ur Isten.

Es keressük az te igazságotat. Halg
Dicsőszeg atának es fiúnak es βent Lelek Istenek.
Ur Isten az mi bűneink βerim:
Ne czelededg'el mi velünk.
Es az mi gonoszságit βerit: Ne fizes minett.

Progisz meg mintet Ur
Isten. Meri verkezstünk ellened

Kerünk teged Ur Isten: Irgalás minett: Mert.
Dicsőszeg atának es fiúnak es β. lelek Istenek: Go
Misereregünk vas' te Ur Isten: Ne hag'el mitek.
Meg ne utal' mitek az mi bűneinkert:
Mi iduozító Istenünk.

Alguk mindn'áan az Ur Isten
Minden időben. Mindenkor.

1. Nagydobszai graduál¹⁹

A XVII. század legelejére való hagyományos keltezését támogatja, hogy 1643-ban kötötték újra. Emlékét feljegyezték a későbbi javításkor. Általában 30–40 eszterdönként kellett újra beköttetni és javíttatni az állandó használatban megviselt, különféle okokból gyakran meg is csonkult graduálokat. Korunkra csak 37 zsolttár szövege maradt meg. Zömében egyezik a Batthyány/Óvári/Ráday, ill. Spáczai graduál (forráscsoport) szövegével, az általános, törzsanyagának tekinthető zsolttárhagyománnyal, kisebb vagy jelentősebb eltéréseket leszámítva. Azonban ezektől teljesen eltérő forrásból (fordításból) való 4 zsolttár szövege: 52., 72., 111., 114. Az előbbiekből hiányzik a 118. zsolttár, ennek a Nagydobszai graduálban sajátos változata van meg.

A viszonyítás egyik megoldatlansága, hogy a zömében azonos hagyományba teljesen eltérő hagyományú tételek ékelődnek. Ezek eredete homályba vész. Az említettek közül a 111. zsolttár szövege kellően szemlélteti e gyökeres eltérést.

Batthyány/Ráday graduál

Psal. CXI. (CX.)

Halakot adoc az en Uramnak
 Iftenemnek
 tell'es fziuemből :
 Az igazaknak tanaczokba
 es g'ülekezetekben.
 (2) Nagok az Iftennek czelekedeti :
 Az ki rea fig'elmez
 g'ön'örködik azokba.
 (3) Valamit ő czelekedet es fzerzet :
 azok csak tífztesfegefek es ekeffek.
 Es az ő igaffaga meg marad
 mid öröcke.
 (4) Emlekezetet zerze
 az ő czudairul
 aꝥ ke g'elmes es irgalmas Ur Iften
 (5) Eledelt ad ötet felőknek :
 Mert öröcke meg emlekezik
 az ő teftamentomarul :
 (6) Es erős czelekedetit
 hirdeti az ő nepenek.
 (7) Hog' nekiek ada
 az pogan nepeknek örökfeget.

Nagydobszai graduál

Psal. CXI.

[D]iczerünk tegedet
 Ur Jften
 tellies sível :
 Az igazaknak tanaczokban
 es g'ülekezetökben.
 Nag'ok aꝥ Ur Jftennek czelekedeti :
 El vadnak tőkelen
 mindenöknek akaratt'a berint,
 Diczeretőssek es nag'fagofsak
 az ő czelekedeti :
 Es aꝥ igafsaga meg marad
 mind örökkön örökke.
 Megh emlekezik mind örökke
 aꝥ ő igeretiről :
 [...hiányzik...]
 Es aꝥ ő czelekedetinek hatalmat
 hirdeti az ő nepenek.
 Hüfegőssek neki minden paranczolati :
 meg erőfsített örökkön örökke

¹⁹ STOLL 9, KOZMA—LADÁNYI 1982.

Az ő tudomana igaffag
es minden paranczolatt'a
feghetetlen erőffeg.

(8) Meg tartatik
mind öröckön öröcke :
Tifzta eg'ig'w es igaz fziuw
emberektől.

(9) Szabadfagot fzerzet
az ő nepenek :

Es igerte nekik
az örök bodogfagot.
Szentfeges
es rettenetes az ő neue :

(10) Az Ifteni felelem
az bölczefegnek kezdeti.
Ez tudoman idueffeges azoknak
kic ebben g'akorol'ak magokat :
Ezeknek diczeretek
meg marad mind öröcke.
Diczöf : Mikep :

igafsagbol löttének es igaz feretetből.
[...hiányzik...]

Megh valtót küldte az Úr Iften
az ő nepenek :

- meg hag'a mind öröcke
az ő paranczolatt'at.
Szentfegős az hű kóröztienóknak
es rettenetős az gonozoknak az ő neve :
az bölczefegnek eredeti
az Ifteni felelóm.
Jó ertölmök vag'on
minden Iften felöknek :
az ő diczeretök
meg marad mind örökkön öröcke.
Diczöfsegh

Kálmáncsai graduál²⁰

Többször található a kötetben a leírás éve: 1622. Psalteriumában 48 zsoltár szövege van. Az általános szövegahagyománytól (Batthyány/Óvári/Ráday, ill. Spáczai, stb. graduál) eltér 9 zsoltár: 2., 45. (egyik változat), 57., 102., 110., 111., 113., (118: ez nincs meg a hagyományos forráscsoportban), 144., 148. (ez sincs meg).

Az első és második himnusz kezdete a graduálírás általános vonására példa: Mindőneknek teremtője; Mindönöknek terömtője. A szépen ö-ző graduálíró e-ző forrását általánosságban mindenütt átírja maga ejtése és helyesírása szerint. Akkor marad meg az eredeti szóalak, ha belefáradva és gépiesen másol. Ezért található vegyesen teged és tegöd, tenger és tengör. Legtöbbször a Ug' leg'ön alakban találjuk a lefordított áment, de például a 29–30., 33–35., 66. levélen Ug' leg'en alakot olvasunk. Másutt nem található az itt ismétlődő öröckül öröcké, valamint mast es öröckün öröcke szóalak. Az eredetileg e-ző forrás bizonyítékait ilyen szavakban és szóalakokban találjuk, mint bew, eressen [= erősen], erétleneket, kergetek [= 'kergetők', kergettük, azaz múlt idejű, többes szám első személyű igealak], lén, tervény (29) és hasonlók.

A Batthyány/Ráday graduálból hiányzik a 114–115/113. zsoltár vége (a 17–18. vers). Egyes fordításokban ez így szól:

²⁰ STOLL 41, ADORJÁN—SZABÓ 1999, FERENCZI 2005.

Aicseret istellegy legyen, Atyának es
 ő fiának, Es bent lelök Úr Mennek,
 most es öröckül öröcke. Egy legyen.

MAS HYMŰS ^{5. sz. Himnusz} ^{3.} ^{Lotan.}

Mindönöknek terömtöie
 Es hiüeknek megh való
 Iia, Christus Atyának
 bent Iia, bünöloknek bisodalma.

Halgald megh mi kerelünket, neköd adt
 uk mi biüünket, Atyadhoz hogy vigy
 mind minket, hossa igazgasd ufunkat.

Es vilagnak vehedelmet, kanad es ő
 nagy eletet, keduedet hossa ielönted,
 á tettei küstül Iel veded.

Büno

Öreg graduál 1636

Az meg hóltak
nem ditsérnek téged,
Vr Iften :
Es az kik az
föld alá mennek.
Hanem mi
áldgyuk az Iftent,
moftantol fogva
mind örökké :
Ditsérjétek
az Vr Iftent.

Spáczai graduál 1619

Nem a3 holtak
diczernek
Úr Iften tegedet :
Sem mind a3ok
kik pokolra f3znak.
De mi
kik elők uagiunk
aldunk tegedet
Úr Iften
a3 mai naptul foguan
mindeörökkön eöröкке.

Heltai Gáspár 1560

Nem dichir nec
à meghóltac az Wrat
fem azzoc, kic
à koporfóba ßálnac:
Hanem mi dichiriűc az Wrat :
Moftantól fogua mind öröcke :
Halleluiah.

Bencédi Székely István 1538

Nem a3 hallatac
diczernec teged vram :
fem mind a3oc kic a3
czendefegre ßálnac.
Mi pedig meg alguc a3 vrat :
Moftantul fogua mind öröcke.
Haleluia.

Megvan a zsoltár vége a Kálmáncsai graduálban (a Bélyei graduálban szintén), éspedig az irodalomban említetlen bővítménnyel. Liturgikus a toldalékolás, szövegi megfelelője sem a héberben sem a latinban nincs. Repetendaként (meditáció vagy elhagyott antifóna szövegét?) csatolhatták egyes szertartásokban a zsoltárimádsághoz. Ez valamiért állandósult. A reformatori indíttatás, melyet valószínűleg történeti esemény támogatott, ismeretlen. A Kálmáncsai graduál zsoltárszövegeit jellemzi az is, hogy néhol még a krisztianizáló és parafrázisba hajló applikációkhoz képest is egyedülálló módon szakadnak el a latin szöveg követésétől. Nagyon korai forrás hagyományából származhat ez a vonás.

Az említett 17–18. versváltozat és a csatolmány így hangzik:

VR Iften, nem a3 holtak dichernek tegödeth :
Sem nem a3ok kik Pokolra f3znak.
De mi kik ez földön elűnk, dicherűnk tegödeth :
Maftantul fogván mindöröкке.

.....
Iften, à the nepedet f3abadich megh maftannis :
Ægyptombol es a3 hitőtlenő[k]nek tudoman'oktul.
Hog' f3abadulafok utan tegödeth dicherienek :
Es f3abadulásokerth neköd halat adhaffanak.

A Kálmáncsai graduál sajátos krisztianizáló zsolnárszövegeit szemlélteti a 119. zsolnáár XI. szakaszának e verse: „Az hamis Prédikátorok álombefzédéket hirdettek mi nekünk : De nem a te szent igédet, Úr Iften”. Rávilágít a filológiaiilag igazolhatatlan túlfordításra (eredete és oka rejtély) más Psalteriumok fordítása: „Vermeket aftanac az keuel'ec ennekem: Mell' ninczen az te törüined Berint” (Székely István 1548); „Vermeket áftac ennekem à kőuéllyec: mellyec nintfenec à te törüenyed Berént” (Heltai Gáspár 1560); „Vermet áftanac nekem az kevélyec, Kic nem élne az te törvényed szzerint” (Hanai Biblia 1608); „Az keuel'ek vermet aftanac mi nekűnc Kic nem iarnac az te törüened zerēt” (Batthyány graduál).

3. Csurgai graduál²¹

A leírás pontos évét elkendőzi az a szokatlan jelölésmód, hogy az 163. évszámot így, az utolsó számjegyet két ízben ponttal helyettesítve írja. 1630-nak olvasuk? Egyik 1630-as évnék tartuk? Bizonytalan. A graduál Psalteriuma erősen megcsönkult; 16 zsolnáár szövege maradt meg korunkra. Közöttük az általános hagyomány réteget (a Batthyány/Ráday, ill. Spáczai, stb. graduál forráscsoportját) mindössze 2 zsolnáár képviseli. A többi zsolnáár további forrásokból ered.

(1) Huszár Gálével szinte szó szerint egyező zsolnáárszövegek tűnnek elénk (mint a Kecskeméti graduálban),²² amelyek az általános zsolnáárhagyományban közösek, Kálmáncsehi Mártontól erednek. Vannak szövegrészek, amelyek csak itt találhatók.

(2) Átvette a Vizsolyi Biblia zsolnáárszövegeit a Psalterium másik rétege. Egyidejűleg a (később megsemmisült) Gyulafehérvári graduállal, az Öreg graduál előzményével. Ez az erdélyi mintától függetlenül valamelyik ismeretlen graduálban történt, ezt követte a Csurgai graduál. Különösen az első zsolnáár szövege miatt föltűnő ez, tudniillik ezt a zsolnáárt az Öreg graduál is a kéziratoshagyományból vette. A Csurgai graduál nem. A filológiai vizsgálat tisztázta, ebben a zsolnáárrétegben két típus különíthető el: (1) minden szövegmódosítás nélkül a Vizsolyi Biblia szövegét találjuk az 5–8. zsolnáárban; (2) kéziratoshagyományból a zsolnáár kezdetét; de aztán a többi versben a Vizsolyi Bibliáét változatlanul átvesszi. E három zsolnáárban sem az Öreg graduált követi a Csurgai graduál. Ismeretlen kéziratoshagyományból használhatott a Vizsolyi Biblia mellett valamelyik korábbi összeállítás. Olyan mintája volt a leírónak, amelyben az Öreg graduáltól függetlenül már a Vizsolyi Biblia tekintélye érvényesült részlegesen, a zsolnáárin cipit kivételével. Ez a zsolnáárszövegek hagyományozásának igen jellemző mozzanata.²³

²¹ STOLL 62, FERENCZI 2000.

²² STOLL 58.

²³ FEKETE 2001, FEKETE 2002, FEKETE 2003.

I N V I T A T O R I

U M I N F E S T O N A T I V I .
T A T I S .

[Musical notation]
bristus születek nekünk.

[Musical notation]
Fövetek él imadgiuk eöteth.

[Musical notation]
ertek el örvendezzünk Urunkban,

[Musical notation]
cs vigadunk iduósító Istenünkbe.

[Musical notation]
ményen az ő tekintetinek eleiben.

Huszár Gál graduáljának zsoldárszövegét idézi (Komjáti, 1574) szó szerint 6 zsoldár, helyenként igen kevés eltéréssel (9–13. és 15.). Ez az átvétel is bizonynyal közvetve történt, valamelyik korábbi forrásban. Néhány rövid példa:

2. Quare fremuerunt gentes

Csurgai graduál (163?)

Miert zugolodnak a3 poganyok :
Es a3 nepek miért gondolnak
heiban valokat.
A3 földnek kiraly őfzvegűnek :
Es a3 Feiedelmek
tanac3ot tartnak a3 Ur ellen,
es a3 o Christufa ellen,
e3t mondvan:

Szaggaßuk el a3 ő köteleket :
Es véf3ük [!] ki nyakunkbol
a3 o igaiokat.
De a3 ki menyben lakozik
mégh neveti :
Es a3 Vr meg' czufollya őket.

Batthyány/Ráday graduál (c. 1620)

Miert dwhöfködneç az poganoc :
Es az nepek miért gondolnak
hiaban valokat.
Az orfzagbeli kiraloç
fel tamattanak:
Es az feiedelmek
egmaßfal tanaczkofznac
az Úr ellen es az ő Christufa ellen.
Szagaffuk el az ő kötözefeket :
Es veßf3k el mi rolunk
az ő igaiokat.

Bencédi Székely István (1548)

Miert zugodanac a3 poganoc :
es a3 nepec gondolnac
heyaba valokot.
Fel tamadanac e3 földi kiralyoc,
es a3 feiedelmec

Vizsolyi Biblia (1590)

Miert dihöfködneç az pogányoc,
és az népec gondolnac
heába valókat?
Az földneç királi őßue gyűneç,
és az feiedelmec
tanác3ot tartanac az WR ellen
és az ő Christufa ellen,
(ezt mondván.)

Szagaffuc el az ő köteleket,
és rázzuc le rólunc
az ő igáiokat.
Az ki lakozic az egekben
neueti,
és az WR meg' czúfollya őket.

Káldi György (1626)

Miért agyarkodnak a' Pogányok,
's a' népek
hiufagokat gondoltak?
Fel-állottak
a' föld királyi,
és a fejedelmek
egybe-gyűltek,
az Úr-ellen, és az ő Kriftufa-ellen.
Szaggaßuk-el az ő kötélöket :
és veßsük-el rólunk
igájokat.

Huszár Gál (1574)

Miert zendűlenec a poganoc :
Es a nepec
miert agyarkodnac hiiaba.
őßue gyűneç a földneç Kiralyi,
es a Feiedelmec

tanac3ot tartanac :
 a3 Vr ellen es a3 ũ
 Christofa ellen
 Szagaffuc el a3 ũ kőtelőkő :
 es veffűc el mi rollunc
 a3 ũ nűgőkő.

tanatfot tartnac :
 az VR ellen es az ő
 CHRISzufa ellen.
 Szagaffuc el az ő kőteleket :
 Es veffűc el rolunc
 az ő igaiokat.

3. Domine quid multiplicati sunt qui tribulant me

Csurgai graduál

Ur Jsten mely igen
 megh szokafultanak
 a3 en ellenfegim :
 Mely igen fokan
 tamadtanak én ellenem.
 Sokan mondgyak
 a3 en lalkem felől :
 Ninczén ő nekj szabadulasa
 a3 Vrtul.

Vizsolyi Biblia (1590)

Vram mely igen
 megh fokafodtanak
 az én ellenfegim :
 Mely felefen vadnak
 kik én ellenem támadtanak.
 Sokan mondgyak
 az en lalkem felől :
 Nincsen fegitfege néki
 az Iftentől.

4. Cum invocarem exaudivit me Deus

Csurgai graduál

Mikoron kialtok
 halgas meg' engemet,
 en igaűagomnak Jstene,
 a3 nyomorufagban
 vidamic3 megh engemet :

 Kőnyőrűl' en raytam
 es halgaűd megh
 a3 én kőnyőrfemet.

Őreg graduál (1636)

Halgas meg engemet
 én igafűagomnak Iftene :
 Mikor kialtok te hozzűd,
 vidűmits meg engemet
 az nyomorufűgban.
 Kegyelmeűfedebűl
 kőnyőrűlly én raytam :
 Es halgaűd megh
 az én iműdfűgimat.

10. Ut quid Domine recessisti longe

Csurgai graduál

A3 Jstentelen
 kevelysege miat
 nem keresi a3 Jstent :

 Es sűiueből
 ki rekeűette a3 Jstent.

Komjűti graduál (1574)

Az iftentelen az ő orranac
 fől tartafa miatt
 nem keresi az Iftent :
 es minden ő
 gonoű gondolatibol
 ki rekeűtőtte az Iftent.

12. Salvum me fac Domine

Csurgai graduál

Ki puŕtet aŕ Ur Jsten
minden hiŕelkødø
hamis Embereket :
Aŕ kerkødø nyelueketis.

Komjāti graduál

Ki puŕtít az VR Iften
minden hizelkødø
hamis aiakakot :
f-a kerkűűø nyelueketis.

4. Bélyei graduál²⁴

Elterjedt a XIX. századból örökölt vélekedés, hogy Angyalosi Demjén helyi prédikátor a graduál leírója. Nem módosította eddig korunk tudományos szakirodalmá. A filológiai vizsgálat nem igazolja ezt.²⁵ Valószínűbb, hogy az ő idején (felvigyázásával?) készült a graduál, vagy talán a kezdőbetűk színezése (illuminálás) az ő munkája az 1643–1644., illetve 1653. évben. A graduál több kézírása. Dallamait hozzáértő kántor nem írhatta, hisz a dallamjegyzés teljes zenei írástudatlanságról árulkodik, gyakorlatilag értelmezhetetlen. Itt még sok a megoldatlanság.²⁶ A református levéltárát a jugoszláv polgárháborúban felperzselték, többé nincs dokumentum a leíró kézírásának kétségtelen tisztázására.

Téves, és bizonytal a kellően alapos vizsgálódás teljes hiányából következik az a szakirodalmi állítás is (például lexikoncikkekben),²⁷ hogy ez a graduál érdektelen másolata az Öreg graduálnak. Ez így a graduáltételek egyik műfajára sem igaz. Valóban követi (feltehetően kézíratos minta alapján) 62 zsoltár szövege az Öreg graduált, azonos a szöveghagyományuk. De emellett van más forrása is a Bélyei graduálnak: az általános réteget (a Batthyány/Ráday, ill. Spáczai, stb. graduál forráscsoportját) szintén képviselik egyes zsoltárok. Ezek től független, ismeretlen eredetű további zsoltárok szövegével is találkozunk. Szemléltetik az alábbi idézetek. Különös, más graduáloktól eltérő jellegzetessége ennek a liturgikus kéziratnak, hogy az 1–65. zsoltár kihagyás nélkül következik egymás után. Ekkor azonban megszakad a sorozat, a folytatás válogatott zsoltárokból áll. Kétségtelen magyarázatunk erre sincs. Megesett, hogy nagyobb egyházközségnek több kézíratos liturgikus könyve volt, és csak az egyikből hiányzó liturgikus tételeket másolták le újra, mikor a korábbi graduál a hosszas használatban már teljesen elkopott. A 8. zsoltár eleve nem lehet azonos az Öreg graduál szövegével, mert az általános kézíratos hagyománnyal egyezően a Huszár Gálig visszavezető változatot követi; ez a szál másik délvideki graduálban is jelen van.

²⁴ STOLL 64, FEKETE—SZABÓ 1979, FEKETE 2009a, FEKETE 2009b.

²⁵ FEKETE 2009a, FEKETE 2009b.

²⁶ Vö. FERENCZI 1988c.

²⁷ Brockhaus—Rieman 1984. II. 62–63.

Drofa
 tempore Administrationis
 Coenae.

rnak veg
 vacsoraja:
 ra, kereszt
 es ő aldozatjára, keresztény ne-
 pek mennyetek, hogy erős le-
 gyen hitetek. Ki

4. ábra. Bélyei graduál, úrvacsorai himnusz (87).

8. Domine Dominus noster quam admirabile

<i>Komjáti graduál</i>	<i>Bélyei graduál</i>	<i>Batthyány/Ráday graduál</i>
Vr Iften mi Vruc, melly igen czudalatos à te neued mind az egeß földön : ki a te diczöfegedet az egeknek fölette helyhöztetted. A kifded gyermecseknek es a czeczemöknek ßaiokbol fondaltad az erőfseget a te ellensegidert : hogy le vernéd az ellenfeget es a boßzu allot. Mikoron latom a te egeidet, a te vyaidnac czinalmanyat : az holdot es czillagokat, mellyeket czinaltal.	Vr Iften mi Urunk mely igē tsudalatos a3 te neued mind a3 egef3 földön : Ki a3 te ditsöfsegedet a3 egeknek felette helyhez3tetted. A3 kised gyermekeknek, es a3 czeczemöknek szaiokkal fundalod a3 erősseget a3 te ellensegidert : Hogy levernéd a3 ellenseget, es a3 boßz3zu allot. Mikoron latom a3 te egeidet, a3 te uyaidnak tsinalmányát : A3 hóldat es a3 Csillagokat mellyeket csinatal.	(2) Vr Iften mi Urunk mel' igen czudalatos a3 te neued mind az egef3 földön : ki a3 te diczöfegedet a3 egeknek felette hel'hez3tetted. (3) A3 kifded g'eremeknek es a3 czöczemöknek ßzaiokbol fundaltad a3 erőfseget a3 te ellensegidert : hog' le uerned a3 ellenfeget es az boß3zu allaft. (4) Mikoron latom a3 te egeidet a3 te kezeidnek czinalman'at : a3 holdot es czillagokat mell'eket czinaltal.
Miczoda az halando ember, hogy meg emlökezöl rola : es az embernek fia, hogy meg latogatod ötet. Mert czac keuefé tötted ötet alab valoa [!] az Angyaloknal : Annyi diczöföggel es tisztfeffel környeköf3ted meg ötet.	Micsoda a3 halando ember, hogi meg emelekezel örola : Es a3 embernek fia hogi latod ötet. Mert csak keuefse tötted ötet alab valova a3 Angialoknál : Dicsöfseffel es tisztfeffel környeköf3ted meg ötet.	(5) Mic3oda a3 halando ember hog' meg emelekezel örola : Es a3 embernek fia hog' latod ötet. (6) Mert czac keuefse tötted ötet alab valova a3 Angyaloknál : Diczöföggel es tisztfeffel környek[k]ez3ted meg ötet.

Vrra tótted ötet
a te kezednek
czinalmányin :
mindeneket az ő
laba ala vetöttel.

[...hiányzik...]

(7) Urra tettet otet
a3 te kezeidnek
czinalmanin :
Es mindeneket az ő
labai ala vetettel.

Az iuhokat es
minden ökröket :
annac főlette minden
mezei barmokat.

A3 juhokat es
minden ökröket :
Annak felette minden
mezei barmokat
mint egy barmokat
rabokat hatalma ala
vetötted.

(8) Az iuhokat es
minden ökröket :
Annac felette minden
mezei barmokat.

Az egi madarakat
es a tengernek
halait :
kic a tengernek
őfuenyit iariac.
Vr Jften
mi Vrucn :
melly igen czodalatos
a te neued
mind az egeß földön.
Diczőfeg legyen
Atyanac &c.

A3 egi madarakat,
es a3 tengernek
minden halait :
Kik a3 tengernek
őfsvenyen iárnak.
Ur Jften
mi Urunk :
Mely igen tsudálatos
[...hiányzik...]
mind a3 egesz földön
Diczofs. Mikepp.

(9) Az eghi madarakot
e3 [!] a3 tengernek
minden halait :
kic a3 tengernek
őfuenin iarnac.
(10) Ur Jften
mi Urunk :
Mel' igen czudalatos
a3 te neued
mind a3 egéz földön.

Huszár Gálnál még (és a korábbi forrásokban) megvolt a 6. vers elejéről hiányzó szó. Valószínűleg nem a Bélyei graduál leírója, hanem inkább mintája felejtette ki a 7. verset. Ez nem kétségtelen, mert talán másként alakította (összszevonással) a szöveget valamelyik közbeeső revízió a 8. vers végének bővítése miatt, amelyre más példát nem ismerünk. A Bélyei graduál a 10. versben is elhagy az utolsó sorból két szót. A javítás sajátos módja is látható ugyanitt: barmokat barmokat rabokat. Aláhúzva még egyszer leírt egy szót. Elképzelhető, hogy forrásában téves volt, lemásolta, de helyesbítette. Az kevésbé lehetséges, hogy ő maga hibázott de mindjárt észrevette és így javította, a hibás szót csupán aláhúzással jelölve, mert a graduálban nincsenek javítások.

Jellegzetes példáját látjuk ugyanitt a már akkor is elavult helyesírásnak. A XVI. században bukkan föl (például a Nagyszombati Agendarius lapjain)²⁸ a »ck« alakban írt hosszú »k« helyett következetesen használt »kc« változat. Ezt képviseli a XVII. századnak csaknem a közepén a Bélyei graduál (például: szaiokcal). Ha hozzávesszük, hogy háromféle módon jelöli a »cs« hangot

²⁸ RMNy 528., 781.

—saját helyesírása (ez a leggyakoribb az Öreg graduálban is) szerint »ts«, de van ritkán »ch« és sok helyen »cs« is—, a XVII. század közepén semmivel nem mutat több egységesítést, mint a jóval korábbi graduálok. Leggyakrabban »Ö« és »ö« van a szövegben, »ő« jelölést alig használ, de az ékezet gyakran hiányzik, vagy csak egy elhúzott vonal. Ö-zik, de vegyesen őrzi a korábbi források szóalakjait, ragalakjait. Mindez párhuzamos azzal, hogy a zsoldárszövegekben sincs az egységesítésnek semmiféle jele, amely tudatos szerkesztést mutat. Másol, korábbi mintát követ, mintája nem az Öreg graduál. Efféle apró jelenségek is azt a lehetőséget támogatják, hogy a szabályozatlan és vegyes nyelvi megoldások közepette a graduálok szövegeinek a legkésőbbi rétege is megőrzi a korai vonásokat és nyelvi jelenségeket. Ezért ezek pontos korszakolása ma még lehetetlen.

Összegzés

Csomasz Tóth Kálmán összeállította a protestáns graduálok zsoldárainak törzsanyagát a XX. század hatvanas éveiben, amikor elkezdte a graduálok kutatását Bárdos Kornéllal.²⁹ Ezeket feltehetően beleírták a legtöbb graduálba. A használat során keletkezett jelentős károsodásig meg is voltak. Közöttük legalább 37 zsoldár Kálmáncsehi (Sánta) Mártontól ered.³⁰ Az erősen hiányos négy délvidéki graduálban mintegy felüket találjuk. A zsoldárok szövegeivel együtt a graduálok többi műfajára is tekintettel kell lennünk később; összegeznünk kell a délvidéki és a többi Psalterium összehasonlításának további tanulságait is. Most egyszerűsítő és áttekinthető összegzésre törekedvén az eddigi vizsgálatok részleteit elhagyom (minden mellőzhető utalással együtt), hogy a zezugos hagyomány valamelyest áttekinthető legyen. Az idézetekből láttuk, az ö-zésen és némely tartalmi elemeken túl a délvidéki graduálok zsoldárai nem alkotnak egységesen elkülöníthető csoportot, nem is követnek egyetlen közös mintát. Több (és jóval korábbi) forráson alapulnak. Mind a négy graduált ez jellemzi.

Az eddig tisztázottak alapján feltételelesen vázolhatjuk a zsoldárok szöveghagyományozási sajátosságainak két törvényszerűségét.

1. A Huszár Gál graduálját (1574) megelőző évtizedekben elterjedt a latinból fordított, némelykor eléggé, máskor túlzottan is parafrázis-jellegű zsoldárok szertartási használata. Ezek tipikus jellemzője a krisztianizálás. Az egyházi használatban elfogadott értelmezést nem hozzáadták, hanem —a filológiai hűség kárára— belefordították a zsoldár szövegébe. Kommentálva, hazai-helyi körülményhez adaptálva is magyarítottak: hungarizáltak. Érintkeztek ezen zsoldárszövegek a strófikus parafrázis és a prédikatori applikáció technikájával.

²⁹ BÁRDOS—CSOMASZ TÓTH 1977, CSOMASZ TÓTH 1958b, CSOMASZ TÓTH 1960.

³⁰ SZÖNYI 1989.

Ezekkel szöges ellentétben hebraizálás jellemzi a biblikus és lingvisztikai tudománnyal felvértezett protestáns teológusok munkásságát.³¹ Ők a humanista ad fontes elvet képviselték, filológiai akribiára törekedtek. Bencédi Székely István, Heltai Gáspár és Huszár Gál, Melius Juhász Péter (és nyilván sokan mások) ezt szorgalmazták, sőt fordításban meg is valósították.

2. A hebraizáló irányzattal ellentétben általános szokásként rögzült a csekélyebb filológiai igényvel fordított és inkább didaktikus célú zsoltárszövegek szertartási használata. Magyarul folytatták, oldottan értelmezték a latin szertartást. Szóbeli, részben rögtönözve fordított zsoltározás révén a fokról-fokra magyarosodó, majd teljességgel anyanyelvű protestáns szertartásban és a kéziratosságban is huzamos időre rögződött a prédikatori típusú prózazsoltár; ezt főként az állandóan elhangzó és/vagy ünnepen mellőzhetetlen zsoltárok használata szilárdította meg. Lassacskán váltotta fel ezeket a XVII. században a Vizsolyi Biblia (és a vele zömében egyező Öreg graduál) filológiai igényes szöveghagyománya. Sőt egyes zsoltárszövegeket soha nem is váltott fel pontosabb, azaz a humanista eruditio és a Hebraica veritas igényeinek megfelelő fordítás. Ameddig anyanyelvi gregorián énekes szertartás folyt a magyarországi és erdélyi református istentiszteleten, tehát körülbelül a XVIII. század közepéig (peremvidékeken és szórványosan tovább), a recitált zsoltárszövegek egyik részében megmaradt a reformáció idején keletkezett (néhánykor azelőtti időre visszanyúló) krisztianizáló és hungarizáló magyarítás.

Mínderre különösen szemléletes példa a Csurgai graduál csonka Psalteriuma. Ebben feltűnő, hogy együtt jár a Huszár Gál-féle zsoltárszövegek jelenléte a Vizsolyi Biblia zsoltárszövegeinek átvételével. Súlyosan esik a latba az is, hogy az egyik legkésőbbi, azaz a Bélyei graduál zsoltárszövegeinek többsége egyezik ugyan az Öreg graduáléval, de ezzel ellentétben továbbra is jelen vannak a kéziratossághoz támaszkodó zsoltárszövegek, közöttük olyanok is, amelyek eltérnek a kéziratosság általános hagyományától (a Batthyány/Ráday, ill. Spáczai graduál) szövegeitől, azaz ma még (vagy már régen) teljesen ismeretlen forrásokból erednek.

³¹ HORVÁTH 1905b (vö. a korábbi vélekedésre BOROS 1903).

Válogatott irodalom³²

- ADORJÁN—
SZABÓ 1999 ADORJÁN Imréné — SZABÓ András: *A Csurgói Református Gimnázium, valamint a Kecskeméti, Kiskunhalasi és Kunszentmiklósi Református Egyház-községek könyvtárainak kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok*. Budapest 1999. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 8)
- BÁRDOS 1949 BÁRDOS Albert: „A protestáns graduálok és a gregorián hagyomány”, *Magyar Kórus XIII* (1949) 1579–1584.
- BÁRDOS 1975 BÁRDOS Kornél: *Volksmusikartige Variierungstechnik in den ungarischen Passionen, 15. bis 18. Jahrhundert*. Budapest 1975. (Musicologia Hungarica 5)
- BÁRDOS—CSOMASZ
TÓTH 1957 BÁRDOS Kornél — CSOMASZ TÓTH Kálmán: *Az Eperjesi Graduál. I. Gregorián kapcsolatok. II. Kórusok és népénekdallamok*. Budapest 1957. (ZTT VI)
- BÁRDOS—CSOMASZ
TÓTH 1977 BÁRDOS Kornél — CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A magyar protestáns graduálok himnuszai*. Budapest 1977. Népzene és Zenetörténet III. 134–256.
- BARTALUS 1869 BARTALUS István: *A magyar egyházak szertartásos éneke a XVI. században*. Pest 1869.
- BECK 1937 BECK Gergely: *A belsősomogyi református egyházmegye története*. Csurgó 1937.
- BENEDEK 1971 BENEDEK Sándor: *A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja*. Órisziget 1971.
- BHA 12 HUZSÁR Gál: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték*. + Kálmáncsehi Márton: *Reggeli éneklések*. Óvár—Kassa—Debrecen 1560–1561. Tanulmány: BORSA Gedeon. Budapest 1983. (Bibliotheca Hungarica Antiqua XII)
- BHA 13 HUZSÁR Gál: *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték és imádságok*. Komjáti 1874. Kísérő tanulmány: HUBERT Gabriella. Budapest 1986. (Bibliotheca Hungarica Antiqua XIII)
- BHA 26 SZÉKELY István: *Zsoltárkönyv*. Krakko 1548. [Hasonmás, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza tanulmányával.] Budapest 1991. (Bibliotheca Hungarica Antiqua XXVI)
- BOGISICH 1882 BOGISICH Mihály: *Cantionale et passionale Hungaricum*. Budapest 1882.
- BORBÉLY 1913 BORBÉLY István: „A legrégebb unitárius templomi énekeskönyvek”, *Egyetemes Philológiai Közlöny XXXVII* (1913) 170–180.
- BOROS 1903 BOROS Alán: *Zsoltárfordítás a kódexek korában*. Budapest 1903.
- BÖRZSÖNYI 1986 BÖRZSÖNYI József: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok*. Budapest 1986. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 4)
- Brockhaus—
Rieman 1984 Brockhaus—Riemann *Zenei Lexikon*. Szerk. Carl DAHLHAUS — Hans Heinrich EGGBRECHT. Magyar kiadását szerk. BORONKAY Antal. Budapest 1984.
- CZEGLÉDY 1957 CSOMASZ TÓTH Kálmán: „Graduálok” címszó. II. kötet 62–63.
- CZEGLÉDY 1957 CZEGLÉDY Sándor: „A debreceni kollégiumi Nagykönyvtár frott graduáljai”, *Református Egyház IX* (1957) 265–270.
- CZEGLÉDY 1961 CZEGLÉDY Sándor: „A Batthyány-kódex és az Óvári graduál közös leírója”, *Magyar Könyvszemle LXXVII* (1961) 247–267.
- CZEGLÉDY 1963 CZEGLÉDY Sándor: „A Batthyány-kódex kisebb testvére: A Ráday graduál”, *Magyar Nyelv LIX* (1963) 24–29.
- CZEGLÉDY 1964 CZEGLÉDY Sándor: „»Emberi hagyományok ostromozása« [Kabai Bodor Gellért gregorián-ellenes munkája]”, *Református Egyház XVI* (1964) 59–63.

³² Ez az összeállítás a tanulmányban idézettekén túl a graduálokhoz és a magyar nyelvű gregoriánhoz kapcsolódó közlemények és nélkülözhetetlen kézikönyvek körére szorítkozik, nincs benne képviselve általában a strófikus és gyülekezeti énekek, énekeskönyvek irodalma, vagy a másodlagos, történeti és irodalomtörténeti szakkönyvek köre.

- CZEGLÉDY 1976 CZEGLÉDY Sándor: „Néhány megjegyzés Huszár Gál most megtalált énekeskönyvéről”, *Református Egyház XXVIII* (1976) 174–175.
- CZEGLÉDY 1978 CZEGLÉDY Sándor: „Megifjodó öreg graduálok”, *Confessio II* (1978/4) 68–78.
- CSOMASZ TÓTH 1958a CSOMASZ TÓTH Kálmán: *A XVI század magyar dallamai*. Budapest 1958. (Régi Magyar Dallamok Tára I)
- CSOMASZ TÓTH 1958b CSOMASZ TÓTH Kálmán: „Előmunkálatok a magyar graduálok hazai kapcsolatainak felderítéséhez [Kutatói jelentés] 1958”, in *Hagyomány és haladás. Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születése 100. évfordulójára*. Szerk. BÓDISS Tamás. Budapest 2003. 309–318.
- CSOMASZ TÓTH 1960 CSOMASZ TÓTH Kálmán: „A magyar graduálok zoltárainak és passióinak kapcsolatai. [Kutatói jelentés] 1960”, in *Hagyomány és haladás ...* 319–326.
- CSOMASZ TÓTH 1979 CSOMASZ TÓTH Kálmán: „Hangjegyes szertartási könyveink. [Kéziratban maradt tanulmány] 1979”, in *Hagyomány és haladás ...* 326–335.
- CSOMASZ TÓTH 1981 CSOMASZ TÓTH Kálmán: „Huszár Gál énekeskönyve (1560) és zenei jelentősége”, *Magyar Zene XXII* (1981) 176–208.
- CSOMASZ TÓTH 1982 CSOMASZ TÓTH Kálmán: „Huszár Gál újabban felfedezett énekeskönyvének tanulságai”, *Confessio VI* (1982/4) 50–59.
- DOBSZAY 1982 DOBSZAY László: „A magyar Graduál-irodalom első emléke”, *Magyar Könyvszemle XCVIII* (1982) 100–112.
- DOBSZAY 1993 DOBSZAY László: *A gregorián ének kézikönyve*. Budapest 1993.
- DOBSZAY 1995 DOBSZAY László: „A gregoriánus és a magyarság”, *Magyar Egyházzene III* (1995/1996) 393–404.
- FEKETE 1998 FEKETE Csaba: „Perikóparend a Spáczai graduálban 1619 tájáról”, *Magyar Egyházzene VI* (1998/1999) 239–250.
- FEKETE 2000a FEKETE Csaba: „Graduál és református istentisztelet. Liturgiátörténeti áttekintés az Öreg Graduál somorjai példányának kéziratos pótlékai alapján”, in *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*. Debrecen 2000. 207–355.
- FEKETE 2000b FEKETE Csaba: „Nánási neumák. Hajdúnánás Öreg graduáljának bejegyzései”, *Magyar Egyházzene VIII* (2000/2001) 187–204.
- FEKETE 2001 FEKETE Csaba: „Az Öreg graduál Zsoltárkönyvének nyomtatott és kéziratos hagyománya”, *Magyar Nyelvtudományok XXXIX* (2001) 165–176. Ismét: in *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből ...* 115–128.
- FEKETE 2002 FEKETE Csaba: „Az Öreg graduál első zoltárának forrásáról”, *Magyar Nyelv XCVIII* (2002) 329–335. Szintén megjelent: *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből ...* 129–138.
- FEKETE 2003 FEKETE Csaba: „Az Öreg graduál ötvenegyedik zoltárának forrása”, *Magyar Nyelvtudományok XLI* (2003) 167–174. Ismét: *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből ...* 139–147.
- FEKETE 2008 FEKETE Csaba: „Graduálmásolás vagy graduálszerkesztés?”, *Magyar Egyházzene XVI* (2008/2009) 461–468.
- FEKETE 2009a FEKETE Csaba: „A Bélyei graduál leírói”, *Sárospataki Füzetek [XIII]* (2009/3) 77–94.
- FEKETE 2009b FEKETE Csaba: „A Bélyei graduál Psalteriuma”, *Magyar Egyházzene XVII* (2009/2010) 279–296.
- FEKETE 2009c FEKETE Csaba: „Graduált rendelő levél”, *Sárospataki Füzetek [XIII]* (2009/2) 75–82.
- FEKETE 2010 FEKETE Csaba: „A Csurgai graduál Psalteriumának három rétege”, *Sárospataki Füzetek XIV* (2010/3) 61–71.
- FEKETE— G. SZABÓ 1979 FEKETE Csaba — G. SZABÓ Botond: *A Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár (Debrecen) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok*. Budapest 1979. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 1)

- FERENCZI 1985 FERENCZI Ilona: „Magyar nyelvű gregorián a 16–17. században”, *Zenetudományi Dolgozatok* 1985. 61–71.
- FERENCZI 1988a FERENCZI Ilona (ed. et introd.): *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635*. Budapest 1988. (Musicalia Danubiana 9)
- FERENCZI 1988b FERENCZI Ilona: „A simontornyai graduál-töredék (17. század második fele)”, *Magyar Zene XXIX* (1988) 256–263.
- FERENCZI 1988c FERENCZI Ilona: „Zenei helyesírás és »variálás« 16–17. századi graduálokban”, *Zenetudományi Dolgozatok* 1988. 61–71.
- FERENCZI 1992 FERENCZI Ilona: „Das Psalterium Strigoniense (1513) als eine Quelle der ungarischsprachigen Graduale”, in László DOBSZAY — Ágnes PAP — Ferenc SEBŐ (ed.): *Cantus Planus 1990*. Budapest 1992. 579–585.
- FERENCZI 1997 FERENCZI Ilona (ed. et introd.): *Graduale Ráday saeculi XVII*. Bp. 1997. 30. (Musicalia Danubiana 16)
- FERENCZI 1999 FERENCZI Ilona: „A graduálkutatás története”, *Magyar Egyházzene VIII* (1999/2000) 275–282.
- FERENCZI 2000 FERENCZI Ilona: *Csurgói graduál 1639*. [Hasonmás és átirat, CD] Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium Könyvtára, Csurgó 2000.
- FERENCZI 2004 FERENCZI Ilona: „Das Gradual von Ajka. Eine ungarische liturgische Handschrift aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts”, *Studium Musicologica XLV* (2004) 303–329.
- FERENCZI 2005 FERENCZI Ilona (kiad.): *Kálmáncsai graduál*. Hasonmás kiadás. Szerk. és tanulmányt írt PAP Gábor, átirta, jegyzetekkel ellátta és tanulmányt írt FERENCZI Ilona. Nemzeti Kincseinkért Egyesület, Kecskemét 2005.
- HARSÁNYI 1912 HARSÁNYI István: „A csepregi graduál”, *Irodalomtörténet I* (1912) 110–112.
- HARSÁNYI 1926 HARSÁNYI István: „A Ráday-graduál”, *Irodalomtörténeti Közlemények XXXVI* (1926) 224–232.
- HOPPÁL 2001 HOPPÁL Péter: „XVII–XIX. századi kéziratos énekeskönyvek a Homoród- és Küküllő-menti unitárius parókiákon”, *Magyar Egyházzene IX* (2001/2002) 427–430.
- HOPPÁL 1997 HOPPÁL Péter: „A hiányzó láncszem: a Bánffyhunyadi Passió”, *Magyar Egyházzene V* (1997/1998) 425–434.
- HORKAY 1936 HORKAY László: „Háromszáz éves Öreg Graduál”, *Protestáns Szemle XLV* (1936) 485–491.
- HORVÁTH 1905a KARL MOLLY [HORVÁTH Cyrill]: „Két pataki graduál”, *Sárospataki Füzetek* 1905. 105–132
- HORVÁTH 1905b HORVÁTH Cyrill: „A Batthyány-codextről”, *Irodalomtörténeti Közlemények XV* (1905) 129–148., 257–292.
- HORVÁTH 1908 HORVÁTH Cyrill: „Még egyszer a Batthyányi-kódextről”, *Egyetemes Philologiai Közlöny XXXII* (1908) 244–245.
- HUBERT 1998 H. HUBERT Gabriella: „Geleji Katona István versiculusi és a perikóparend”, *Magyar Egyházzene VI* (1998/1999) 251–258.
- HUBERT 2004 H. HUBERT Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*. Budapest 2004. (Historia Litteraria 17. — Evangélikus Gyűjteményi Kiadványok 2)
- IMRE 1870 IMRE Sándor: *Geleji Katona István főleg mint nyelvész*. Pest 1870. (Értekezések a Nyelv és Széptudományok Köréből. I. 7)
- IVÁNKA 1874 IVÁNKA Sámuel: „A Graduál”, *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező V* (1874) 392–395.
- IVÁNKA 1876 IVÁNKA Sámuel: „Geleji Katona István református püspök nézetei az éneklésről, a nagy Gradual ajánló szövegében: 1636. [Az előszó és ajánlás közreadása.]”, *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező VII* (1876) 256–273., 309–317.

- KÁLMÁN 1879 KÁLMÁN Farkas: „A Kámáncsai [sic!] énekes könyv”, *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő* I (1879) 572–577.
- KÁLMÁN 1881 KÁLMÁN Farkas: „A nagydobozai énekes könyv”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* XXIV (1881) 82–84., 112–115., 148–150.
- KÁLMÁN 1882 KÁLMÁN Farkas: „A debreczeni Graduálok”, *Debreczeni Protestáns Lap* II (1882) 26–27., 63–64., 74–75.
- KÁLMÁN 1883 KÁLMÁN Farkas: „A kecskeméti codex”, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* XXVI (1883) 1295–1297.
- KÁLMÁN 1884 KÁLMÁN Farkas: „A sárospataki codex”, *Egyetemes Philologiai Közlöny* VIII (1884) 860–870.
- KANYARÓ 1895 KANYARÓ Ferenc: „A legrégebb unitárius énekeskönyvekről”, *Magyar Könyvszemle* III (1895) 321–332.
- KANYARÓ 1898 KANYARÓ Ferenc: „Unitárius énekeskönyv a XVI-ik százban”, *Keresztény Magvető* XXXIII (1898) 56–57.
- KANYARÓ 1907 KANYARÓ Ferenc: „A Batthyányi-kódex mint unitárius graduál”, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 31 (1907) 897–911.
- KARASSZON 1994 KARASSZON Dezső: „Megifjodó öreg graduálok”, *Zsoltár* I (1994) 9–13.
- KARASSZON 2000 KARASSZON Dezső: „Synopsis Gradualis. A gregorián ének és a magyar református istentisztelet”, in *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*. Debrecen 2000. 139–206.
- KARASSZON 2008 KARASSZON Dezső: „...nyisd meg a mi ajakinkat...” *Bevezetés a magyar református egyházzene világába. Lelkipásztorok, kántorok, tanárok, iskolai és gyülekezeti kórusok számára*. Budapest 2008.
- KARDOS 1891 KARDOS Albert: „A régi protestáns graduálokról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* I (1891) 400–402; Ugyanez *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* XXXV (1892) 60–61.
- KARDOS 1908 KARDOS Albert: „Unitárius graduál-é a Batthyányi-kódex?”, *Egyetemes Philologiai Közlöny* XXXII (1908) 82–83.
- KISS 1875 KISS Áron (ford. és sajtó alá rend.): *Egyházi kánonok, melyeket... rendbeszedett Geleji Katona István... 1649. S függetlenül a Szatmár-Németiben 1646. évben tartott nemzeti zsinat végzései*. Szatmári Református Egyházmegye, [Kecskemét 1875].
- KISS 1881 KISS Áron (ford. és sajtó alá rend.): *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest 1881.
- KOZMA—
LADÁNYI 1982 L. KOZMA Borbála — LADÁNYI Sándor: *A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének (Budapest) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok*. Budapest 1982. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai 5)
- KURTA 2002 KURTA József: *Az Öreg Graduál századai Erdélyben*. Kolozsvár 2002. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 8)
- MOLNÁR 1963 MOLNÁR József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*. Budapest 1963. (Nyelvészeti tanulmányok 5)
- Nytár XIV *Régi magyar Codexek. Lobkowitz codex. Batthyányi codex. Czech codex*. Közzéteszi VOLF György. Budapest 1890. (Nyelvemléktár. Régi Magyar Codexek és Nyomtatványok XIV)
- PAP 2008 PAP Anette: *A graduál-antifonák középkori kapcsolatai*. [Kiadja a] Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, az MTA Társult Kutatóműhelye. Budapest 2008. (Egyházzene-doktori disszertációk. V)
- PAYR 1937 PAYR Sándor: „Az elveszett Csepregi Graduál”, *Protestáns Szemle* XLVI (1937) 132–135.

- Protestáns
graduál 1996 *Protestáns graduál. Szemelvények a 16–17. századi protestáns graduálok anyagából istentiszteleti és oktatási célra.* Összeáll. FERENCZI Ilona DOBSZAY László, BÓDISS Tamás és FARKAS Zoltán közreműködésével. ReZeM, Budapest 1996.
- RAJECZKY 1953 RAJECZKY Benjamin: *Adatok a magyar gregoriánunhoz.* Budapest 1953. 279–286. (Zenetudományi Tanulmányok I)
- RAJECZKY 1981
RMNy RAJECZKY Benjamin: *Mi a gregorián?* Budapest 1981.
Régi magyarországi nyomtatványok. — Rex litteraria Hungariae vetus operum impressorum. 1. 1473–1600., 2. 1601–1635., 3. 1636–1655. Budapest 1971, 1983, 2000.
- SCHULEK 1970 SCHULEK Tibor: „Kálmáncsehi Márton: »Reggeli éneklések könyve«”. *Irodalomtörténeti Közlemények* LXXIV (1970) 346–352.
- SEPRÓDI 1913 SEPRÓDI János: „A Batthyány-kódex jelentősége”, in *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Gyulafehérvárt 1612 október 12–14 napján tartott hetedik vándorgyűlésének emlékkönyve.* Szerk. ERDÉLYI Pál. Kolozsvár 1913. 132–140.
- STOLL 2002 STOLL Béla: *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840).* Bp. 1963. — 2. javított és bővített kiadás: (1542–1840). Bp. 2002. — A tételszámok az új kiadásban is változatlanok.
- SZABÓ 1938 SZABÓ T. Attila: „Bethlen Gábor elveszett kéziratok graduálja”, *Református Szemle* XXXI (1938) 7–9.
- SZATHMÁRI 1968 SZATHMÁRI István: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk.* Budapest 1968.
- SZENDREI 1983 SZENDREI Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai.* Budapest 1983. (Műhelytanulmányok a Magyar Zenetörténethez 4.)
- SZIGETI 1963 SZIGETI Kilián: „Denkmäler des Gregorianischen Chorals aus dem ungarischen Mittelalter”, *Studia Musicologica* IV (1963) 129–172.
- SZÓNYI 1989 SZÓNYI Etelka: „XVI. századi énekelt próza: egy filológiai kérdés”, *Irodalomtörténeti Közlemények* XCIII (1989) 264–298.
- TÓTH 1924 TÓTH János: „A Ráday kódex”, *Irodalomtörténeti Közlemények* XXXVI (1926) 106–112.
- VÁRFALVI 1871 VÁRFALVI Nagy János: „Az unitáriusok énekes-könyveiről”, *Keresztvény Magvető* VI (1871) 93–126.
- Vegyes 1893 Vegyes följegyzések. [Szerkesztőségi közlés.] *Irodalomtörténeti Közlemények* III (1893) 122–125.
- VOLF 1890 VOLF György: „A Batthyányi Codex irodalomtörténeti és liturgiai fontosságá”, *Egyetemes Philologiai Közöny* XIV (1890) 174–192.